

यवतमाळ शहराची प्रभाग निहाय व्यावसायिक संरचना: एक सखोल भौगोलिक आणि आर्थिक विश्लेषण

योगिता दामोदर आकोत प्रा. राजाभाऊ देशमुख कला महाविद्यालय, नांदगाव खंडेश्वर जिल्हा - अमरावती

प्रस्तावना-

यवतमाळ शहर हे महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशातील एक महत्त्वाचे प्रशासकीय, शैक्षणिक आणि व्यापारी केंद्र आहे. "कापसाचे शहर" (Cotton City) म्हणून जागतिक स्तरावर ओळखले जाणारे हे शहर केवळ कापूस उत्पादनासाठीच प्रसिद्ध नाही, तर त्याच्या गुंतागुंतीच्या व्यावसायिक संरचनेसाठीही अभ्यासाचा विषय ठरते. शहराची प्रभाग निहाय व्यावसायिक संरचना ही येथील लोकसंख्याशास्त्र, भौगोलिक स्थान, ऐतिहासिक वारसा आणि आधुनिक पायाभूत सुविधांच्या विकासाचे एकत्रित फलित आहे. या अहवालात यवतमाळ नगर परिषदेच्या 39 प्रभागांमधील कार्यशील लोकसंख्या, विविध आर्थिक क्षेत्रांमधील सहभाग आणि बदलत्या भूमी उपयोजनाच्या आधारे व्यावसायिक मांडणीचे विस्तृत विश्लेषण करण्यात आले आहे.

यवतमाळ शहराची ऐतिहासिक आणि भौगोलिक पार्श्वभूमी

यवतमाळ शहराच्या व्यावसायिक संरचनेचा पाया त्याच्या भौगोलिक आणि ऐतिहासिक वैशिष्ट्यांमध्ये दडलेला आहे. शहराचे नाव 'यवत' म्हणजे पर्वत आणि 'माळ' म्हणजे पठार किंवा ओळ यावरून पडले आहे, जे शहराच्या उंचावरील भौगोलिक स्थानाचे दर्शन घडवते. ऐतिहासिकदृष्ट्या, हे शहर बेरार प्रांताचा एक महत्त्वाचा भाग होते आणि मध्ययुगीन काळात बहामनी आणि मोगल राजवटीखाली त्याचे व्यापारी महत्त्व टिकून होते.

ब्रिटीश राजवटीत यवतमाळला 'हिल स्टेशन' म्हणून दर्जा देण्यात आला होता, ज्यामुळे तेथील प्रशासकीय महत्त्व वाढले आणि पर्यायाने सेवा क्षेत्राचा विकास सुरू झाला.

भौगोलिकदृष्ट्या यवतमाळ हे १९.२६ ते २०.४२ उत्तर अक्षांश आणि ७७.१८ ते ७९.९ पूर्व रेखांशावर वसलेले आहे. शहराचे पठारी स्थान आणि आजूबाजूच्या सुपीक काळ्या मातीचा प्रदेश यामुळे येथे कापूस लागवडीला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळाली. या नैसर्गिक उपलब्धतेमुळेच शहराच्या सुरुवातीच्या व्यावसायिक संरचनेत कापूस पिंजणे (Ginning) आणि दाबणे (Pressing) यांसारख्या उद्योगांचे वर्चस्व राहिले.

व्यावसायिक संरचनेची संकल्पना आणि शहरी संदर्भ

व्यावसायिक संरचना म्हणजे एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकसंख्येचे त्यांच्या आर्थिक कामांच्या आधारावर केलेले वर्गीकरण होय. भूगोलात व्यावसायिक संरचनेचा अभ्यास अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी केला जातो. प्रामुख्याने कार्यशील लोकसंख्येची विभागणी तीन क्षेत्रांत केली जाते: प्राथमिक, द्वितीयक आणि तृतीयक क्षेत्र.

यवतमाळसारख्या नागरी केंद्रात, प्राथमिक क्षेत्राचा (शेती आणि संबंधित कामे) वाटा कमी असतो, तर द्वितीयक (उद्योग आणि विनिर्माण) आणि तृतीयक (सेवा क्षेत्र) क्षेत्रांचे प्राबल्य असते. तांत्रिक प्रगती आणि नागरीकरणामुळे शहरांमधील व्यावसायिक संरचना सातत्याने बदलत असते. जेव्हा एखाद्या शहराची अर्थव्यवस्था उद्योगप्रधान किंवा सेवाप्रधान बनते, तेव्हा तिथे तांत्रिक प्रगती वेगाने होत असल्याचे मानले जाते.

कार्यशील लोकसंख्येचे वर्गीकरण

जनगणना अहवालानुसार, कामगारांचे मुख्य आणि सीमांत अशा दोन गटांत विभाजन केले जाते. मुख्य कामगार म्हणजे असे व्यक्ती ज्यांनी वर्षातील सहा महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त काळ आर्थिक उपक्रमात सहभाग घेतला आहे. सीमांत कामगार म्हणजे ज्यांचे काम सहा महिन्यांपेक्षा कमी कालावधीचे असते. यवतमाळ नगर परिषदेत मुख्य कामगारांचे प्रमाण ९३.०२% आहे, जे शहराच्या अर्थव्यवस्थेतील स्थैर्य दर्शवते.

यवतमाळ नगर परिषद: लोकसंख्याशास्त्रीय आणि कार्यबल

२०११ च्या जनगणनेनुसार, यवतमाळ नगर परिषदेची व्यावसायिक संरचना आणि लोकसंख्याशास्त्रीय तपशील खालीलप्रमाणे आहेत:

- घटक | सांख्यिकी (नगर परिषद - MCI) |
- एकूण लोकसंख्या | १,१६,५५१ |
- पुरुष लोकसंख्या | ५८,५४९ |
- स्त्री लोकसंख्या | ५८,००२ |
- स्त्री-पुरुष प्रमाण | ९९१ (प्रति १००० पुरुष) |
- साक्षरता दर | ९१.९५% |
- एकूण कामगार | ३९,२३७ |
- मुख्य कामगार | ३६,५०० (९३.०२%) |सीमांत कामगार | २,७३७ (६.९८%) |

(स्रोत: २०११ जनगणना आणि नागरी कार्यबल विश्लेषण)

यवतमाळमध्ये उच्च साक्षरता दर (९१.९५%) असल्याने, येथील व्यावसायिक संरचनेत कुशल मनुष्यबळाचा मोठा वाटा आहे.

विशेषतः सेवा क्षेत्रातील (Tertiary Sector) सहभाग वाढण्यामागे हे एक प्रमुख कारण आहे. शहरात काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण (७,७९१) पुरुषांच्या (३१,४४६) तुलनेत कमी असले तरी, सेवा क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढत असल्याचे दिसून येते.

प्रभाग निहाय लोकसंख्या आणि व्यावसायिक केंद्रांचे विश्लेषण

यवतमाळ नगर परिषद ३९ प्रभागांमध्ये विभागलेली आहे. प्रत्येक प्रभागाची लोकसंख्या आणि तेथील व्यावसायिक कल त्या भागाच्या भौगोलिक स्थानावर अवलंबून असतो.

प्रभागांमधील लोकसंख्येची विभागणी

| प्रभाग क्रमांक | लोकसंख्या | मुख्य व्यावसायिक कल |

- | १ | २,९०५ | निवासी आणि किरकोळ व्यापार |
- | २ | ३,६२८ | मध्यमवर्गीय व्यावसायिक वस्ती |
- | ३ | ४,३२६ | उच्च घनता, सेवा क्षेत्र |
- | ९ | ३,७८५ | प्रशासकीय आणि शैक्षणिक सेवा |
- | १२ | ३,७१६ | व्यापारी संकुल परिसर |
- | २१ | ३,४२१ | लघु उद्योग आणि व्यापार |
- | २३ | ३,९५८ | कापूस बाजार आणि घाऊक विक्री |
- | २८ | १,१७० | कमी घनता, सरकारी वसाहती |
- | ३६ | ३,३३६ | वाहतूक आणि गोदामे |
- | ४० | २,५३६ | परि-शहरी कृषी आणि मजुरी |

(स्रोत: २०११ जनगणना प्रभाग निहाय आकडेवारी)

सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या प्रभाग ३ आणि २३ मध्ये व्यावसायिक क्रियाकलापांची घनता अधिक आहे. प्रभाग २३ हा पारंपारिक कापूस बाजार आणि लगतच्या व्यापारी क्षेत्रांशी संबंधित असल्याने तिथे कामकरी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे. याउलट, प्रभाग २८ मध्ये लोकसंख्या कमी असून तिथे प्रामुख्याने शासकीय कार्यालये आणि निवासी बंगले आहेत, ज्यामुळे तिथली व्यावसायिक संरचना प्रामुख्याने सेवा क्षेत्राशी संबंधित आहे.

व्यवसायिक संरचना प्रभागनिहाय (2001 ते 2011 नुसार)

सारणी क्रमांक 1.1 मध्ये 2001 ते 2011 नुसार असलेल्या प्रभाग संरचनेनुसार व्यवसायिक संरचना दर्शविण्यात आलेली आहे. यवतमाळ शहरात 2001 ते 2011 या काळात एकूण कार्यकारी लोकसंख्येसोबत प्राथमिक व्यवसाय करणा-या लोकसंख्येचे प्रमाण 3.44 % असून द्वितीय व्यवसाय करणारी लोकसंख्या एकूण 66% आढळते. तर तृतीय व्यवसाय गुंतलेली लोकसंख्या सर्वात जास्त असून त्याचे प्रमाण 94.91% होते.

यवतमाळ शहरातील प्राथमिक लोकसंख्येचे सर्वात जास्त प्रमाण शहराच्या दक्षिणेकडे प्रभाग क्र. 25 मध्ये आढळून येते. या ठिकाणी एकूण कार्यकारी लोकसंख्या सोबत प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेली लोकसंख्या 11.6% आढळते तर प्रभाग क्रमांक 1,3,28,31,39 या ठिकाणी त्याचे प्रमाण 6%पेक्षाही अधिक दिसून येते.

तर शहरातील प्रभाग क्र. 7,8,13,14,18,22,30,32 व 33 आणि 35 या भागात प्राथमिक व्यवसाय करणा-याचे प्रमाण कमी असून ते 2 % पेक्षाही कमी आहे. यापैकी प्रभाग क्र. 8 मध्ये यांचे प्रमाण केवळ 1.07% होते. तर इतर प्रभागामध्ये प्राथमिक व्यवसाय करणारी लोकसंख्या 2 ते 5% दरम्यान आढळून येते.

शहरात द्वितीय व्यवसायात गुंतलेल्या एकूण लोकसंख्येचे प्रमाण 1.66% असून यापैकी प्रभाग क्रमांक 18 मध्ये यांचे प्रमाण सर्वात जास्त आढळते. प्रभाग क्रमांक 11 ते 24 मध्ये द्वितीय व्यवसाय करणारी लोकसंख्या दिसून येते नाही.

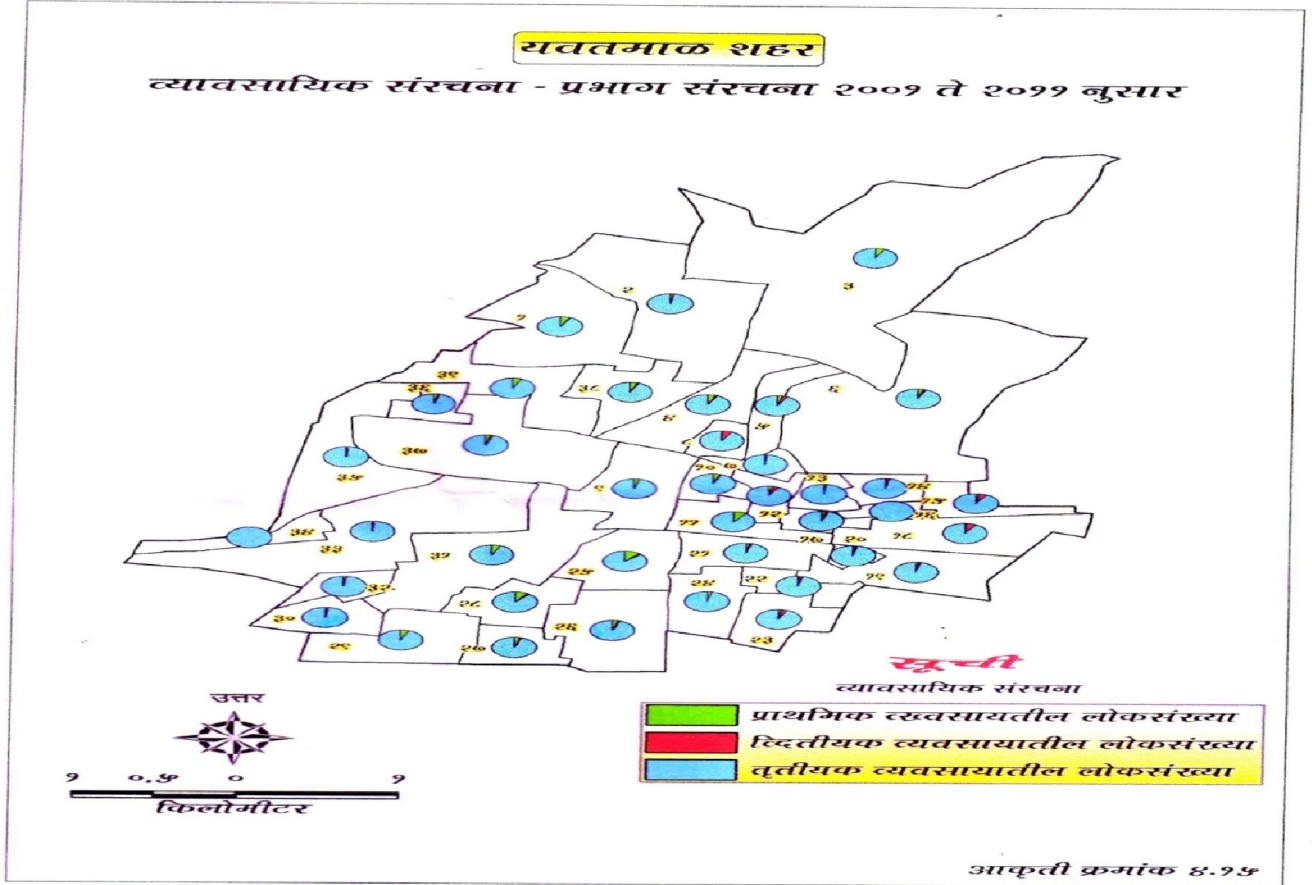
यवतमाळ शहरामध्ये तृतीय व्यवसाय करणारी लोकसंख्या सर्वात जास्त असून यांचे अधिक प्रमाण शहराच्या पुर्वे कडील प्रभाग क्रमांक 16 मध्ये आढळते ते एकूण कार्यकारी लोकसंख्येसोबत 98.84% होते. तर शहरातील प्रभाग क्रमांक 25 मध्ये याचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे 87.45% असल्याचे दिसून येते. तर इतर प्रभागाध्ये यांचे प्रमाण 92 ते 98% आढळते.

सारणी क्रमांक 1.**यवतमाळ शहर- व्यावसायिक संरचना (प्रभाग संरचना 2001 ते 2011 नुसार)**

प्रभाग क्रमांक	एकूण कार्यकारी लोकसंख्येसोबत प्रमाण (%)		
	प्राथमिक	द्वितीयक	तृतीयक
1	6.78	1.03	92.18
2	1.86	0.43	97.71
3	6.27	0.92	92.81
4	5.81	1.34	92.85
5	4.24	3.18	92.76
6	4.13	1.94	93.93
7	1.21	0.28	98.51
8	1.07	6.24	92.69
9	3.27	0.70	96.03
10	4.64	1.24	94.13
11	9.05	0.00	90.95
12	3.10	4.40	92.50
13	1.66	0.90	97.44
14	1.11	2.22	96.67

15	2.70	5.05	92.25
16	0.51	0.64	98.84
17	3.03	1.79	95.19
18	1.56	6.25	92.19
19	2.11	1.76	96.13
20	2.05	1.17	96.77
21	2.99	1.74	95.27
22	1.32	1.83	96.85
23	2.01	3.82	94.18
24	3.33	0.00	96.67
25	11.06	1.49	87.45
26	3.41	2.17	94.42
27	3.33	1.38	95.29
28	8.69	1.36	89.85
29	5.34	0.17	94.49
30	1.44	0.55	98.01
31	6.20	0.00	93.80
32	1.81	0.75	97.44
33	1.16	0.19	98.64
34	0.87	0.43	98.70
35	1.10	0.08	98.81
36	2.93	1.19	95.87
37	3.24	1.67	95.08
38	4.61	1.71	93.69
39	6.15	0.74	93.11
एकुण	3.44	1.66	94.91

स्रोत:- यवतमाळ जिल्हा जनगणना अहवाल 2001 व नगरपरिषद यवतमाळ

शिक्षण आणि आरोग्य: सेवा क्षेत्राचे विस्तारते क्षितिज

यवतमाळ हे विदर्भातील एक प्रमुख शैक्षणिक केंद्र (Educational Hub) म्हणून उदयास येत आहे. शैक्षणिक संस्थांमुळे शहराच्या व्यावसायिक संरचनेत 'विद्यार्थी अर्थव्यवस्था' हा नवीन घटक जोडला गेला आहे. महाविद्यालयांच्या जवळील परिसरात भाड्याने राहण्याच्या सोयी (Rentals), खानावळी (Mess), आणि स्टेशनरी व्यवसायांची भरभराट झाली आहे.

आरोग्य सेवांच्या बाबतीतही शहराची प्रगती उल्लेखनीय आहे. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयाव्यतिरिक्त शहरातील एमआयडीसी आणि शिवाजी नगर परिसरात अनेक मल्टिस्पेशलिटी हॉस्पिटल्स आहेत. यामुळे औषध विक्री (Pharmacies) आणि वैद्यकीय उपकरणांच्या व्यापारात मोठी वृद्धी झाली आहे. दर्डा नगर आणि वघापूर रोडसारख्या उच्चभू निवासी भागांत खाजगी क्लिनिक्सची संख्या अधिक आहे.

भूमी उपयोजन बदल आणि व्यावसायिक स्थित्यंतरे

शहरी भूगोलानुसार, भूमी उपयोजनातील बदल (Land Use Change) थेट व्यावसायिक संरचनेवर परिणाम करतात. यवतमाळच्या सावांगी पाणलोट क्षेत्रातील अभ्यासावरून असे दिसून येते की, शेतजमिनीचे रूपांतर झपाट्याने रहिवासी आणि व्यावसायिक क्षेत्रात होत आहे.

२००८ ते २०१७ या काळात शेतीखालील क्षेत्रात १२.७% घट झाली असून रहिवासी वस्तीत (Habitation) वाढ झाली आहे. या बदलामुळे पारंपारिक शेती व्यवसायात गुंतलेली लोकसंख्या आता बांधकाम क्षेत्र, रिअल इस्टेट ब्रोकरेज किंवा किरकोळ व्यापाराकडे वळली आहे. शहरात सध्या घरांचे दर आणि जमिनीचे भाव मेट्रो शहरांच्या तुलनेत कमी असले तरी, ते सातत्याने वाढत आहेत, ज्यामुळे गुंतवणूक क्षेत्रात नवीन रोजगार निर्माण झाले आहेत.

एमआयडीसी (MIDC) लोहारा: औद्योगिक संरचनेचे केंद्र

यवतमाळचे औद्योगिक स्वरूप प्रामुख्याने लोहारा एमआयडीसी परिसरात एकवटलेले आहे. येथे असलेल्या उद्योगांमुळे शहराच्या द्वितीयक क्षेत्राला बळकटी मिळते.

* औद्योगिक घटक: येथे टेक्स्टाईल मिल्स, कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि अभियांत्रिकी वर्कशॉप्स आहेत. जय सेवा इंजिनिअरिंग वर्कशॉप आणि नावरगाव कॉटन इंडस्ट्रीज यांसारख्या संस्था स्थानिक अर्थव्यवस्थेत भर घालतात.

* रोजगार निर्मिती: एमआयडीसीमुळे लोहारा, वधापूर आणि भोयर परिसरातील कामगरी लोकसंख्येला रोजगार उपलब्ध झाला आहे. येथे कुशल तंत्रज्ञ आणि अकुशल कामगार अशा दोन्ही गटांचा समावेश आहे.

* पूरक सेवा: औद्योगिक क्षेत्राच्या आसपास वाहतूक कंपनी, ऑटोमोबाईल दुरुस्ती केंद्रे आणि उपहारगृहांची संख्या वाढली आहे, जे सेवा क्षेत्राचाच एक भाग आहेत.

पायाभूत सुविधांचा व्यावसायिक संरचनेवर प्रभाव

यवतमाळची व्यावसायिक संरचना भविष्यात बदलण्यासाठी पायाभूत सुविधांचे प्रकल्प कारणीभूत ठरणार आहेत. शहराच्या दळणवळण व्यवस्थेत होणारे बदल व्यापाराच्या कक्षा रुंदावत आहेत.

१. रेल्वे कनेक्टिव्हिटी: जुनी 'शकुंतला रेल्वे' ही नॅरो गेज होती, जी कापूस वाहतुकीसाठी वापरली जात असे. आता वर्धा-नांदेड या ब्रॉडगेज रेल्वे प्रकल्पामुळे यवतमाळ थेट मुंबई-नागपूर रेल्वे मार्गाशी जोडले जाणार आहे. यामुळे लॉजिस्टिक आणि साठवणूक (Warehousing) व्यवसायात मोठी वाढ अपेक्षित आहे.

२. रस्ते विकास: नागपूर-तुळजापूर महामार्ग (NH361) शहराच्या व्यावसायिक वाढीला गती देत आहे. महामार्गालगत ढाबे, पेट्रोल पंप आणि हॉटेल्सची संख्या वाढत आहे, ज्यामुळे पर्यटन आणि प्रवास सेवा क्षेत्र विस्तारत आहे.

३. ब्रॉडगेज मेट्रो: नागपूर ते यवतमाळ दरम्यान धावणारी मेट्रो विदर्भातील आर्थिक एकात्मता वाढवेल, ज्यामुळे यवतमाळमधील व्यावसायिकांना नागपूरसारख्या मोठ्या बाजारपेठेचा लाभ घेणे सुलभ होईल.

यवतमाळ जनगणना शहर (Census Town): एक समांतर व्यावसायिक मॉडेल

नगर परिषद क्षेत्राव्यतिरिक्त 'यवतमाळ जनगणना शहर' (Yavatmal CT) हे एक स्वतंत्र नागरी केंद्र आहे. येथील व्यावसायिक संरचना मुख्य शहरापेक्षा थोडी भिन्न आहे.

- | वैशिष्ट्य | यवतमाळ जनगणना शहर (CT) |
- | ---|
- | एकूण लोकसंख्या | १४,७६६ |
- | एकूण कामगार | ४,४३३ |
- | पुरुष कामगार | ३,८७३ |
- | स्त्री कामगार | ५६० |
- | मुख्य कामगार | ९२.८०% |
- | सीमांत कामगार | ७.२०% |

(स्रोत: २०११ जनगणना)

येथील व्यावसायिक संरचनेत मुस्लिम लोकसंख्येचे (७४.७७%) प्राबल्य असून, येथील कामगार प्रामुख्याने लहान व्यापार, हस्तकला आणि सेवा क्षेत्रात कार्यरत आहेत. मुख्य शहराच्या तुलनेत येथे सीमांत कामगारांचे प्रमाण थोडे जास्त आहे, जे हंगामी कामांच्या उपलब्धतेकडे निर्देश करते.

भविष्यातील आव्हाने आणि शिफारसी

यवतमाळच्या व्यावसायिक संरचनेत जरी तृतीयक क्षेत्राचा दबदबा असला, तरी काही आव्हाने आजही कायम आहेत. शहराची कापूस व्यवसायावरील अति-निर्भरता आणि मोठ्या उत्पादन उद्योगांची कमतरता यामुळे आर्थिक विविधतेत अडथळे येतात.

* औद्योगिक विस्तार: केवळ कापूस पिंजण्यापुरते मर्यादित न राहता, कापडापासून तयार कपडे (Garments) बनवण्याचे मोठे प्रकल्प एमआयडीसीमध्ये येणे आवश्यक आहे.

* कौशल्य विकास: साक्षरतेचे प्रमाण जास्त असले तरी, तांत्रिक कौशल्यांवर आधारित रोजगारांच्या संधी वाढवणे गरजेचे आहे. स्थानिक अभियांत्रिकी महाविद्यालयांनी उद्योगांशी सांगड घालून अभ्यासक्रम राबवल्यास ही गरज पूर्ण होऊ शकते.

* पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण: शहरांतर्गत रस्ते आणि सांडपाणी व्यवस्था सुधारल्यास व्यावसायिक केंद्रांची कार्यक्षमता वाढेल.

निष्कर्ष

यवतमाळ शहराची प्रभाग निहाय व्यावसायिक संरचना ही त्याच्या ऐतिहासिक कापूस व्यापाराच्या वारशापासून आधुनिक सेवा प्रधान अर्थव्यवस्थेपर्यंतच्या उत्क्रांतीचा प्रवास दर्शवते. ९३.६७% लोकसंख्या तृतीयक क्षेत्रात गुंतलेली असणे हे शहर विदर्भातील एक महत्त्वाचे सेवा केंद्र असल्याचे सिद्ध करते. ४० प्रभागांमधील लोकसंख्येची विभागणी आणि तिथल्या स्थानिक व्यवसायांचे स्वरूप पाहता, शहराच्या मध्यवर्ती भागात व्यापारी आणि प्रशासकीय सेवांचे केंद्रीकरण झाले आहे, तर बाहेरील भागात शैक्षणिक आणि औद्योगिक क्षेत्र विकसित होत आहेत.

येत्या काळात रेल्वे प्रकल्प आणि महामार्गांच्या विस्तारामुळे यवतमाळच्या व्यावसायिक रचनेत आणखी मोठे बदल अपेक्षित आहेत. कृषी आधारित उद्योगांची आधुनिक जोड आणि सेवा क्षेत्रातील सातत्यपूर्ण वाढ यांमुळे यवतमाळ केवळ "कापसाचे शहर" न राहता एक बहुआयामी आर्थिक महासत्ता म्हणून उदयाला येईल. शहराचा विकास हा केवळ संख्येत नसून तो येथील लोकांच्या साक्षरतेत आणि बदलत्या आर्थिक संधींचा लाभ घेण्याच्या क्षमतेत सामावलेला आहे.

संदर्भसूची:-

- शासकिय अहवाल आणि जनगणना
- यामध्ये 2011 ची जनगणना जिल्हा संख्येकिय हस्त पुस्तिका नगरपरिषद अधिकृत नोंदीचा समावेश.
- खतीब के. ए (2011) "लोकसंख्या भुगोल" विद्याबुकस् पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- जनगणना अहवाल यवतमाळ जिल्हा 2011 जनगणना. विभाग भारत सरकार.
- जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन 2012-13,2020,2021
- जिल्हा यवतमाळ अर्थ व सांख्येकी संचालनालय महाराष्ट्र शासन मुंबई.
- नगरपरिषद यवतमाळ वार्षिक अहवाल 2022.
- बंनसल एस. बी. (1990) नागरी भुगोल मिनाक्षी प्रकाशन मेरठ.

Website:-

- <http://www.ytlerop.org>
- <http://www.yavatmal.nic.in>
- <http://www.censuindia2001.gov.in>
- <http://www.loksatta.com/06/07/2013>